

РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК СКЛАДОВА ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ТЕХНОЛОГІЯ, РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ, СПОСОБИ ПРОТИДІЇ

Розумний Олексій Максимович¹

У статті розглянуто російську політику пам'яті як один з інструментів гібридної агресії проти України. Розкрито цілі такої політики та досліджено шляхи її реалізації: експансію російського інформаційного та культурно-розважального контенту, протидію українській політиці пам'яті, що суперечила історичній концепції Росії, заходи прямого впливу. Особливу увагу приділено ролі українських політичних сил, які виступили провайдерами російської політики пам'яті. Висвітлено використання історичних міфів і стереотипів у антиукраїнській кампанії російських ЗМК. Автор надає оцінку поточної результативності російської історичної пропаганди в Україні та окреслює способи протидії: блокування каналів доставки пропагандистських меседжів, їх нейтралізацію та превентивні заходи.

Ключові слова: політика пам'яті, війни пам'яті, пропаганда, гібридна війна.

Rozumnyi Oleksii

RUSSIAN MEMORY POLICY AS PART OF A HYBRID AGGRESSION AGAINST UKRAINE: TECHNOLOGY, EFFECTIVENESS, METHODS OF COUNTERING

The article explores the Russian memory policy as one of the tools of hybrid aggression against Ukraine. It reveals the purpose of this policy and investigates ways of its realization: the expansion of Russian information and entertainment content, the counteraction to the Ukrainian memory policy, which was contrary to the Russian historical concept, the measures of direct influence. Special attention is paid to the role of Ukrainian political forces that were providers of Russian memory policy. The article deals using of historical myths and stereotypes in Russian Media anti-Ukrainian campaign. The author provides an assessment of the current effectiveness of Russian historical propaganda in Ukraine and outlines methods of countering: locking channels of delivering propagandistic messages, neutralization the messages and preventive measures.

Keywords: memory policy, memory wars, propaganda, hybrid war.

Специфіка гібридної війни полягає в тому, що для досягнення стратегічних цілей використовуються не лише мілітарні, а й дипломатичні, економічні, інформаційні засоби. Перетворення на зброю різномірних традиційно невійськових

засобів актуалізує комплексний, міждисциплінарний підхід до аналізу загроз національній безпеці [1, с. 41].

Компонентом гібридної війни є конфлікт інтерпретацій, тобто зіткнення наративів із протилежними версіями подій [1, с. 45]. В умовах «битви наративів» сторони намагаються залучити

¹ Науковий керівник – О.А. Корнієвський, доктор політичних наук, професор.

якогомога ширший культурно-історичний контекст, інтерпретуючи його у власних інтересах. Одним із проявів російської гібридної агресії став наступ на національну ідентичність українців через заперечення українського національного наративу: тлумачення «українства» як штучного, хворобливого явища, історичної помилки [2, с. 251–253]. Е. Лукас і П. Померанцев називають історичну спадщину радянського періоду, зокрема Другої світової війни, одним із найпотужніших і найефективніших наративів у російському інструментарії інформаційної війни проти України [3, с. 47]. Цю проблему вивчали вітчизняні дослідники: Ю. Зерній, О. Литвиненко, В. Лозовий, М. Ожеван, Ю. Рубан, В. Ткач, Є. Федченко та ін.

Основна гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що ефективність інструменталізації Росією певних історичних наративів була забезпечена тривалою політикою пам'яті — цілеспрямованим регулюванням колективних уявлень про минуле. Функціонування такої політики («пам'яті строгого режиму») в СРСР і сучасній Росії вже досить ґрунтовно досліджене (*див.*, наприклад, монографію Н. Копосова [4]).

Мета цієї статті — комплексний аналіз російської політики пам'яті як складової гібридної війни проти України. Для її досягнення ми дослідимо вплив російської політики пам'яті в Україні, проаналізуємо використання історичних міфів і стереотипів у антиукраїнській кампанії російських ЗМК, визначимо поточну результативність російської історичної пропаганди, окреслимо способи протидії.

1. Вплив російської політики пам'яті в Україні

Як стверджує В. Горбулін, «російська культурна експансія проти України здійснювалась свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності. (...) Російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовувались не тільки засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія» [5]. За даними моніторингу ГО «Відсіч», у вересні 2014 року десять найпопулярніших українських телеканалів трансливали в середньому 7,5 год.

російського контенту на добу [6]. Станом на 2014 рік спостерігалось домінування російської продукції також на книжковому ринку України [7, с. 55–57; 8, с. 57–58]. У травні 2015 року російські сайти *vk.com* та *mail.ru* відвідували понад 60 % українських інтернет-користувачів [7, с. 55–57].

Експерти неодноразово відзначали, що важливою складовою російської культурної експансії стали історичні міфи і стереотипи. Так, у 2009 році Ю. Зерній звертала увагу на експансію російської політики пам'яті, спрямованої на консервацію імперсько-радянських стереотипів, її вплив на український історичний дискурс [8]. В аналітичній доповіді НІСД 2014 року констатовано, що «сучасний російський кінематограф посилює ідеологію єдиного „спільного“ історичного минулого, що було начебто в країн колишнього СРСР. Наявність «інших» історій, не пов'язаних з Росією та більшовицьким тоталітаризмом, у народів на теренах пострадянського простору навіть не розглядається або подається викривлено» [9, с. 56]. Ю. Рубан описав, як це працює на прикладі міфу «Великої вітчизняної війни»: «Поняття „Велика вітчизняна війна“ негайно активізує поняття „радянський народ“ (...). Якщо поняття „радянський народ“ поглинає український і російський народи (а російська пропаганда на цьому наголошує!), то одразу легітимізується твердження „росіяни і українці — один народ“» [10].

Є. Ісаєв відзначає, що у 2007–2008 роках у російському кінематографі відбувся різкий поворот у бік мілітаризації, міфологізації та спрощення історії. Таких висновків він дійшов, проаналізувавши 27 найпопулярніших російських художніх історичних фільмів 2000–2014 років [11]. Чотири з них присвячені періоду Київської Русі, яка представлена як «середньовічна Росія», хоча події здебільшого відбуваються на території сучасної України. Русь постає як магічний і гармонійний рай, що потерпає від зазіхань чужинців. При цьому важливу роль відіграє образ «земли русской», що буквально дає силу своїм захисникам (зазначимо, «земля русская» з'являється також у фільмі «Тарас Бульба» (2009), який реінтерпретує визвольну боротьбу українського козацтва в рамках російського історичного наративу).

Близько чверті проаналізованих Є. Ісаєвим фільмів відтворюють наратив «Великої вітчизняної війни». Майже всі головні і другорядні позитивні герої в них — росіяни. Натомість українці представлені у фільмі «Мы из будущего 2» (2010),

де вони пачками розстрілюють беззбройних жінок і дітей, тоді як їхні нащадки виконують ролі есеїстів у історичних реконструкціях [11, с. 42–45].

Яскраво негативний стереотип українця-бандерівця з'являється у російському кінематографі досить рано. Показова сцена з фільму «Брат 2» (2000): «Кто меня пасет? Говори, с...а бандеровская! (...) Вы мне, гады, еще за Севастополь ответите!» В. Ткач вказує на тривалий процес дегуманізації українців з використанням широкого спектра медіапродуктів російського виробництва, зокрема через твердження про «націю зрадників і фашистських поплічників» та про «фашизацію» сучасної України [12, с. 103].

Російська Федерація послідовно протистояла спробам України провадити власну політику пам'яті, коли та суперечила історичній концепції режиму В. Путіна. Ще за часів президентства Л. Кучми, у 2003 році, Росія фактично заблокувала запропоновану українською стороною резолюцію ООН щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу. А за часів президентства В. Ющенко між Україною та Росією розгорілася справжня «історична війна». Її основними учасниками стали дипломатичні відомства. За оцінкою Г. Касьянова, російська сторона вдалася до безпрецедентних за масштабом дій, спрямованих на блокування зусиль української дипломатії з визнання Голодомору геноцидом на рівні Європарламенту, ЮНЕСКО, ООН [13, с. 170–173]. У 2008 році президент РФ Д. Медведев надіслав В. Ющенку відкрите послання, в якому назвав трактування Голодомору як геноциду українського народу «зусиллями, спрямованими на те, щоб максимально роз'єднати наші народи» і відмовився відвідати комеморативні² заходи в Києві [14].

Інші меморіальні укази В. Ющенко (з приводу річниць Конотопської битви, Батурицької різанини, прийняття конституції Пилипа Орлика, річниця Полтавської битви, подій Другої світової війни) також регулярно ставали предметом критики з боку офіційних представників Росії. Присвоєння у 2007 році звання Героя України Роману Шухевичу (Головному Командиру УПА) було розкритиковане першими особами РФ [13, с. 172–174], а наступного року традиційна «антирасистська» резолюція Генасамблеї ООН

(A/RES/63/162) за ініціативою російської делегації була доповнена пасажем проти «оголошення (...) тих, хто боровся проти антигітлерівської коаліції і співпрацював з нацистським рухом, учасниками національно-визвольних рухів». Аналогічні резолюції приймали й надалі [15].

Експансію російської політики пам'яті значно полегшили відмінності режимів функціонування та механізмів ідеологізації історичної пам'яті в Росії й Україні. Т. Журженко добре ілюструє ці відмінності на прикладі російського та українського режимів пам'яті про Другу світову [16]. Якщо в Росії існує базовий консенсус із приводу ролі Другої світової війни у вітчизняній історії, то в Україні пам'ять про війну характеризується «плюралізмом наративів і форм», яскраво вираженим регіонально [16, с. 104–105]. Якщо в Росії політика пам'яті у 2000-х роках стає предметом монополії режиму й уніфікується [4, с. 137–168], то в Україні відбувається ідеологізація конкуруючих версій минулого в інтересах електоральної боротьби [16, с. 104–105]. Ця обставина зробила українське поле пам'яті надзвичайно вразливим для інтервенцій зовнішніх сил.

Активна інструменталізація історії у внутрішньополітичній боротьбі почалася з середини 2000-х років, з приходом до влади президента В. Ющенко, що обрав політику пам'яті однією з ключових сфер своєї діяльності. В ході так званої «війни пам'ятників» зусиллями Партії регіонів, КПУ та ін. блокувалися на місцевому рівні меморіальні ініціативи патріотичних сил зі встановлення пам'ятників героям національного історичного наративу (І. Мазепа, С. Петлюра, УПА). Водночас різні політичні організації та органи місцевої влади ініціювали встановлення пам'ятників діячам Російської імперії (Катерині II, Г. Потьомкіну, К. Воронцову, П. Столипіну), Й. Сталіну і «жертвам радянського народу, які загинули від рук пособників фашистів – ОУН-УПА». Як радикально-патріотичні, так і проросійські організації вдавалися до акцій прямої дії – руйнування і плюндрування «ворожих» пам'ятників [17, с. 102–105; 9, с. 59–60]. При цьому провести межу між ситуативними союзниками російського впливу і його безпосередніми агентами дуже складно, адже, як видається, їхні тактичні цілі (провокування конфлікту ідентичностей зі ставкою на радянсько-проросійський кластер) збігалися.

Симбіоз внутрішньополітичної інструменталізації історії і російської ідеологічної експансії добре ілюструє міжнародна конференція

² *Комеморація* – процес інтерпретації та публічної репрезентації історичних подій та постатей; сукупність заходів та практик, спрямованих на конструювання історичної пам'яті [8, с. 192].

«Друга світова війна: уроки та значення для України», що відбулась у вересні 2009 року в Харкові. Офіційним організатором конференції виступив «Собор слов'янських народів Білорусі, України й Росії», а з українського боку основним спонсором заходу стала Партія регіонів. У рамках спеціального круглого столу було представлено пропагандистські публікації російського Фонду «Історична пам'ять», а також книгу Д. Табачника, головного ідеолога Партії регіонів [16, с. 120–121]. Учасники конференції засудили політику пам'яті президента В. Ющенка, спрямовану на «перекручування історичної правди про Велику вітчизняну війну», «нівелювання ролі українського народу в перемозі над нацистською Німеччиною» та «заохочення реваншистських і націонал-екстремістських організацій». З метою протидії цій політиці на конференції було засновано «Антифашистський форум України», в декларації якого йшлося: «Ми проти спроб перетворити Україну на нацистський заповідник... Антифашистський форум України буде протидіяти „помаранчево-коричневій чумі“, домагатися усунення від влади всіх політиків, що скомпрометували себе проявами ксенофобії, расизму й фашизму» [цит. за: 16, с. 121].

І цей захід не був випадковим. Наприклад, у листопаді 2008 року російський Інститут країн СНД організував телеміст Москва – Київ на тему «Спроби реабілітації ОУН-УПА – злочин проти Перемоги». Його учасниками стали К. Затулін, В. Корнілов, Д. Табачник, П. Толочко та ін. [18].

Ще одним способом російського впливу на українську аудиторію стали регулярні, починаючи з 2009 року, візити патріарха РПЦ Кирила. Лейтмотивом його численних виступів і промов було твердження, що Україна є невід'ємною частиною східно-православної цивілізації – «русского мира», що сформувався на історичному просторі «Святої Русі» [9, с. 33–35].

За президентства В. Януковича внутрішньополітичне протистояння довкола історії триває [13, с. 176–179]. Його найпомітнішим учасником з боку опозиції стає демонстративно націоналістична партія ВО «Свобода», що якнайкраще вписалась в образ «бандерівців». Смолоскипні марші на честь дня народження С. Бандери, його портрети і гасла на кшталт «Бандера прийде – порядок наведе» стають невід'ємною складовою вуличних акцій цієї політичної сили. Тим часом для Росії відкриваються нові можливості впливу на українське суспільство. До певної міри,

влада стає промоутером російської політики пам'яті в Україні.

У 2010 році, виступаючи на сесії ПАРЄ, де українська делегація тривалий час працювала над просуванням «геноцидної» точки зору, В. Янукович заявив, що не вважає Голодомор геноцидом [13, с. 176]. Українське меморіальне законодавство щодо подій Другої світової війни буквально синхронізується з російським: тепер у ньому використовується поняття «радянський народ», а однією з «основних форм увічнення перемоги» визначено «суспільне використання копій Прапора Перемоги» [17, с. 252]. Останнє нововведення було використане для провокацій 9 травня 2011 року у Львові – сутичок між представниками ВО «Свобода» та проросійських організацій «Русское единство», «Родина». Як зазначає Г. Касьянов, подія отримала колосальний, абсолютно не відповідний її масштабам медіарезонанс: російський міжнародний канал *Russia Today* повідомив про «кілька тисяч» радикально-націоналістичних активістів, які брали участь у «побойці», і про підйом «неонацизму» в Західній Україні [20, с. 65].

Не менш важливим символом, пов'язаним із культом Перемоги, стає «георгіївська стрічка». Його було запропоновано у 2005 році медійниками з «РИА Новости». «Георгіївська стрічка» винахідливо поєднувала у собі радянську та імперську військову символіку. В Росії популяризація «георгіївської стрічки» відбувалась за активної державної підтримки, її закупівлі фінансувалися з бюджету [19, с. 254–256; 21, с. 94]. В Україні російський винахід популяризувався з 2006 року; до 2010-го акція набула масового характеру, а в 2012-му розповсюдженням стрічок у Києві опікувались активісти організації «Молоді регіони» (молодіжне крило правлячої партії) [19, с. 257].

Таким чином, протягом багатьох років Україна була об'єктом російської політики пам'яті, спрямованої на:

- поширення російської квазі-ідентичності («радянський народ» / «русский мир») серед українських громадян;
- дискредитацію та маргіналізацію маркерів української ідентичності, не сумісних із російською квазі-ідентичністю (Мазепа, Петлюра, Бандера, Голодомор, УПА);
- популяризацію войовничого культу Перемоги над фашизмом, що спирався на міфологію ВВВ;
- формування образу ворога – українського фашиста-бандерівця.

Перші два напрями мали сприяти зростанню проросійських настроїв серед українського населення, два інших були використані для їх радикалізації.

---

2. Використання історичних міфів і стереотипів в антиукраїнській кампанії російських ЗМК (2014...)

У 2014 році проти України було розгорнуто грандіозну пропагандистську кампанію, головними учасниками якої стали російські і проросійські ЗМК [3, с. 15–20; 22]. При цьому тема «фашизму» стала однією з найважливіших для російської пропаганди, оскільки вона дозволяє використовувати для опису подій в Україні дискурс «Великої вітчизняної війни» [10; 21]. Так, Революція гідності змалювалась як «фашистський переворот»; тема «фашизму» була використана для виправдання окупації Криму та збройної російської агресії на сході України [15; 22].

«Україна – фашистська держава» – другий за популярністю меседж серед понад 500 фейкових повідомлень російських і проросійських ЗМК, проаналізованих *Stopfake.org* [22]. Кілька прикладів недостовірних повідомлень, розповсюджених російськими ЗМК у 2015–2016 роках: «Националисты в Херсоне поклялись в верности Гитлеру» (*LifeNews*, «Накануне.ру», «РиаФан», «Ридус»); «В Киеве молодые фашисты избили ветерана Великой Отечественной войны» («Новороссия»); «Савченко написала „Майн Кампф“ по-украински» (ТРК «Звезда») (за матеріалами *Stopfake.org*).

Використовуючи риторику, пов'язану з «Великою вітчизняною війною» («каратели», «нацисти», «ополченці») для опису подій в Україні, російська пропаганда намагається зобразити «фашистами» українську владу, а також тих, хто обстоює суверенітет України [23]. Водночас, щоб підкреслити «антифашистський» характер проросійського сепаратизму, його активісти і бойовики масово використовують «георгіївську стрічку» та іншу атрибутику «Великої вітчизняної війни». Зокрема, на сепаратистському «з'їзді депутатів південно-східних областей і АР Крим» (Харків, 22 лютого 2014 р.) її було використано в масштабах, що можуть видатися комічними [24].

В. Лозовий визначає такі цілі «антифашистської» риторики у російській пропаганді [23]:

- у внутрішньоросійському контексті – актуалізувати образ ворога і викликати потребу боротися з ним;

- у внутрішньоукраїнському контексті – розколоти країну, радикалізувати потенційних прихильників російської інтервенції і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом;

- у зовнішньополітичному контексті – дискредитувати Україну в очах Заходу, зробити позиції прихильників України вразливими для критики за підтримку нібито «фашистського режиму».

---

3. Оцінка поточної результативності російської історичної пропаганди в Україні

Продукуючи фейки у промислових масштабах, російська пропагандистська машина «спалила гуму»: якщо в грудні 2013-го російським ЗМК довіряли 29,5 % громадян України (57,5 % не довіряли), то в липні 2015-го – лише 7,3 % (83,3 % не довіряли) [25].

Однак основні меседжі російської пропаганди виявилися стійкішими. Зокрема, у 2015 році Євромайдан вважали фашистським переворотом 27 % міських жителів Харківської, Одеської, Херсонської, Донецької та Луганської областей [26].

Але ще більш живучим виявився міфологічно-символічний фундамент, що протягом багатьох років цементувався російською політикою пам'яті (а до цього – радянською). Так, за даними опитування ЦСД «Софія» за 2016 рік, «георгіївську стрічку» назвали символом перемоги народів СРСР над фашизмом 45,6 % респондентів, символом проросійських сепаратистів – 36,1 %, не визначилися 18,3 % [27].

Саме в поширенні міфу «Великої вітчизняної війни» російська політика пам'яті досягла в Україні найбільших успіхів. Так, кількість прихильників назви «Велика вітчизняна війна» (на противагу «Другій світовій», «німецько-радянській війні») у 2005–2010 роках зросла з 57 % до 69 % [28, с. 190]. За даними Центру Разумкова, у 2016 році офіційну заміну назви «Велика

Вітчизняна війна» на «Друга світова війна» схвалювали і не схвалювали однакова кількість респондентів – по 35 %, причому на сході й півдні України противників заміни назви було більше (54 % і 42 %) [29].

Водночас в Україні не відбулося моральної реабілітації сталінізму, характерної для суспільних настроїв у Росії. Навпаки, ставлення до опосередкованого бенефіціара культу Перемоги Й. Сталіна лише погіршувалось: у 2002 році до нього позитивно ставилися 29 % опитаних громадян України, у 2012 році – 24 %, а в 2016-му – лише 22 %, тоді як 66 % – негативно [30; 31, с. 240]. Імовірно, це пов'язано із успіхом меморіалізації Голодомору як геноциду українського народу. У 2006–2007 роках число українців, які вважали голод геноцидом, зросло з меншості до більшості (з 39 до 63 %) [31, с. 243]. Попри всі спроби протидії з боку РФ і позицію тодішнього президента В. Януковича, у 2010 році до оцінки Голодомору як геноциду схилилися 60 % громадян України, протилежної думки дотримувались лише 25 % респондентів. У 2016 році – відповідно 72 і 14 % [32]. Це той випадок, коли російська політика пам'яті в Україні виявилася практично провальною (чого не можна сказати про дії на міжнародній арені).

Стереотипний образ бандерівця зберігає драгливість для значної частини суспільства. З 2002 по 2016 рік кількість його симпатиків зросла незначним чином (на 6 %). У 2016 році до С. Бандери негативно ставилися 46 % опитаних, тоді як 35 % сприймали його позитивно. Водночас, абсолютна більшість респондентів виявила поміркованість в оцінках: «швидше позитивно», «швидше негативно», «важко відповісти» [30; 31, с. 240]. Отже, після тривалих «історичних війн» усе ще існує великий простір для критичного діалогу про історію без чорно-білих тонів.

Схоже на те, що російська квазі-ідентичність («радянський народ» / «русский мир») в Україні має обмежений попит, який поступово скорочується. Упродовж 2006–2015 років у всіх регіонах України відбулося помітне зростання частки представників української культурної традиції і зменшення – радянської і російської [29]. Водночас, у листопаді 2016 року ідеологему «українці і росіяни – це один народ» підтримували 26 % респондентів (при цьому на півдні та сході України частка тих, хто підтримує цю ідею, статистично не відрізняється від частки тих, хто її не підтримує). Дещо більше, 32 % опитаних

погодилися з твердженням, що «історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії та Білорусі». Полегшену версію ідеологеми про один народ, твердження, що «українці і росіяни – братні народи» у 2016 році поділяли 51 % опитаних (у квітні 2014 року таких було 62 %) [33].

Важливу роль у російській політиці пам'яті, зокрема в просуванні квазі-ідентичності «радянський народ», відіграє ностальгія за Радянським Союзом. В українському контексті «злиття» з Росією позиціонується як повернення до СРСР з усіма його принадами. Цільова аудиторія такого заохочення з 2010 по 2015 рік неухильно скорочувалася (з 46 до 31 %). Щоправда, у 2016 році кількість ностальгуючих помітно зросла (35 %), та вочевидь такий поворот зумовлений передусім соціально-економічними причинами [35].

Хоча загалом популярність російських історичних міфів в Україні за 2014–2016 роки помірно зменшилася, не варто забувати, що ці цифри отримані в умовах тимчасової втрати територій, населення яких традиційно мало найбільш прорадянські та проросійські настрої.

4. Способи протидії для української сторони

Зіткнувшись із російською агресією, Українська держава і громадянське суспільство взяли заходів для протидії російській пропаганді у всіх її проявах. Ці заходи можемо умовно поділити на три категорії: блокуючі, нейтралізуючі і превентивні.

Блокування каналів доставки пропагандистських меседжів (російські ЗМК, медіаконтент, друкована продукція тощо) в умовах війни стало нагальним і достатньо ефективним рішенням. Як зазначено у звіті ГО «Телекритика» за 2015 рік, внаслідок низки державних заходів обмежувального характеру громадяни стали споживати значно менше російського пропагандистського інформаційного продукту [25]. Однак блокування пропаганди має свої слабкі місця: 1) воно не завжди ефективне (наприклад, якщо йдеться про Інтернет або супутникове телебачення); 2) блокування можливе лише на територіях, підконтрольних Україні; 3) блокування недостатньо для нейтралізації вже засвоєної пропаганди.

Нейтралізуючі заходи мають велике тактичне значення: вони розвінчують меседжі російської пропаганди. Коли йдеться про протидію інструменталізації історичних міфів, то нейтралізуючі заходи полягають у «виправданні» в існуючій парадигмі доступною для цільової аудиторії «мовою»: «ми – не фашисти, це вони – фашисти!». До таких заходів можна віднести:

- відеоролик «Пам'ятаємо. Пишаємось. Переможемо» (2015), де боєць АТО вітає дідуся-ветерана з Днем Перемоги;

- відеоролик «Вічна слава героям!» (2015), у якому ветеран розповідає про свого внука – бійця Національної гвардії, що загинув, захищаючи Україну;

- порівняння дій режиму В. Путіна з діями нацистів у 1930-х роках, вживання вислову «російсько-фашистські війська» тощо.

Превентивні заходи полягають у подоланні потенційно небезпечних історичних міфів та заміні комеморативних практик і символів на більш прийнятні. Таким чином, ідеться про власну політику пам'яті. Як приклади роботи із розвінчування історичних міфів та популяризації історії України можна назвати громадський просвітницький проект «ЛікБез. Історичний фронт», програми «Розсекречена історія» і «Суспільний університет» на телеканалі «UA: Перший», «Машина часу» на «5 каналі».

Щодо комеморації та символіки, то тут найбільшим викликом залишаються міфологія «Великої вітчизняної війни», культ Перемоги і «георгіївська стрічка». Орієнтиром можуть слугувати рекомендації Українського інституту національної пам'яті щодо відзначення 70-ї річниці перемоги над нацизмом [35]. Переформулюємо їх таким чином:

- відмова від радянського концепту «Велика вітчизняна війна» (СРСР – нацистська Німеччина), натомість осмислення Другої світової як глобального конфлікту й місця України в ньому;

- поступова синхронізація із західною традицією відзначати перемогу над нацизмом 8-го, а не 9-го травня;

- відмова від бравати з приводу перемоги, натомість святкування миру і вшанування жертв війни;

- відмова від «георгіївської стрічки» й використання стилізованої квітки маку – символу, поширеного у європейській традиції вшанування загиблих на війні;

- акцентування внеску всіх українців, що воювали проти нацизму у складі різних армій.

Варто відзначити, що у 2015–2016 роках офіційні заходи проводили 8 і 9 травня. Дані соціології підтверджують доцільність такого компромісу. Якщо напередодні (у березні–квітні 2015 року) прихильниками перенесення урочистостей з 8-го на 9 травня були лише 8 % опитаних [36], то в червні 2016-го встановлення Дня пам'яті і примирення схвалювали вже 47 % опитаних [27]. Можна очікувати, що за відповідної державної політики основна суспільна увага поступово перейде на 8 травня.

Якщо блокування каналів доставки пропаганди можна умовно порівняти з анестезією, нейтралізуючі заходи – з терапією, то превентивні – із зміцненням імунітету. Превентивні заходи потребують багато часу і зусиль, тож мають, насамперед, стратегічне значення. Більше того, манихейське сприйняття світу (коли є тільки «наші» і «фашисти») слугує своєрідним захисним механізмом історичної міфології путінського режиму. Будь-які спроби деконструкції радянсько-російського історичного нарративу трактуються як перший крок до реабілітації нацизму [10]. Тому без належної нейтралізації меседжів російської пропаганди про «фашизм в Україні» надто радикальні превентивні заходи у сфері політики пам'яті можуть дати негативний ефект, підпавши під кліше «неповага до ветеранів», «нешанобливе ставлення до Великої Перемоги» тощо.

Ці теми дуже поширені в інформаційному потоці російських ЗМК: «Порошенко утвердил бандеровский флаг символом 9 мая» (ТРК російського Міноборони «Звезда», «Рен ТВ», російський «5 канал», «Pravda.ru»); «На Украине отменили праздник Победы, а памятник Ватутину хотят демонтировать» («Россия 24», «Россия 1»); «В Чернигове ветеранам меняют награды на еду» (інтернет-сайти «Антифашист», «Правда.ру»); «В Харькове уничтожили памятные доски советским воинам» («Рен ТВ») (за матеріалами *Stopfake.org*).

Висновки

Активний і систематичний вплив російської політики пам'яті в Україні можна фіксувати принаймні з другої половини 2000-х років. Його уможливила масштабна культурна експансія Росії, а також український внутрішньополітичний конфлікт довкола питань історії, в якому одна зі сторін зробила ставку на радянсько-російську модель ідентичності. В українському

контексті російська політика пам'яті: 1) підтримувала серед українських громадян російську квазі-ідентичність («радянський народ» / «русский мир») та дискредитувала не сумісні з нею маркери української ідентичності; 2) популяризувала войовничий культ Перемоги над фашизмом і формувала образ ворога — «українського фашиста-бандерівця». Далі в ході пропагандистської кампанії російських ЗМІ сформований образ ворога було використано для мобілізації російської та проросійської аудиторії, а також для виправдання збройної агресії проти України.

Цілком очікувано російська політика пам'яті досягла найбільших успіхів там, де українська сторона не мала власного концептуального бачення, наслідувала радянські практики і почасти підігрувала російському впливу (міф «Великої вітчизняної війни», культ Перемоги). Натомість вона зазнала невдачі там, де зіткнулася з цілеспрямованою, систематичною українською політикою пам'яті (меморіалізація Голодомору-геноциду). У випадку С. Бандери на українсько-російський конфлікт пам'яті накладалася примітивна інструменталізація його постаті у внутрішньополітичній боротьбі (прославлення та демонізація). Суспільне сприйняття

С. Бандери у відсотковому вираженні мало змінилося, і сьогодні він залишається однією із найбільш контроверсійних постатей.

Загалом, експансія російської квазі-ідентичності в Україні провалилася: Росії вдалося хіба що вберегти її від інтенсивнішого розмивання. Нині близько чверті громадян, зокрема до половини мешканців південної та східної України, поділяють ідеологему «росіяни і українці — один народ». На нашу думку, Росія робитиме все для того, щоб утримати цей плацдарм. Саме ставка на ескалацію «війн пам'яті» очікувано стане пріоритетом російської історичної пропаганди на українському напрямі. Міф «Великої вітчизняної війни» та пов'язаний з ним образ «українського фашиста-бандерівця» залишаються найбільш придатними до інструменталізації російською пропагандою. Для ефективної протидії останній необхідне комплексне застосування блокуючих, нейтралізуючих та превентивних заходів, здійснення виваженої і систематичної національної політики пам'яті.

Поза рамками дослідження залишився вплив російської історичної пропаганди на зовнішньополітичний імідж України. Втім, ця тема потребує окремого детального розгляду.

Список використаних джерел

1. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // Стратегічні пріоритети. — № 4 (41), 2016. — С. 41–48.
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. — К. : НІСД, 2017. — 496 с.
3. Lucas, E., Pomerantsev, P. *Winning the Information War: Techniques and Counter-Strategies in Russian Propaganda*. — Center for European Policy Analysis, Washington, 2016. — 64 p.
4. Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. — М. : Новое литературное обозрение, 2011. — 320 с.
5. Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України [Електронний ресурс] // УКМЦ. — 18.02.2016. — Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy>
6. Активісти започаткували ініціативу «Бойкот російського кіно» [Електронний ресурс] // Media Sapiens. — 22.09.2014. — Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/tv_radio/1411981046/aktivisti_zapochatkuvali_initiativu_boykot_rosiyskogo_kino/
7. Шутов Р. Стратегія та можливості інформаційно-психологічного впливу Росії на територіях, підконтрольних урядові України // Агора. — Вип. 15, 2015. — С. 53–58.
8. Зерній Ю. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 — етнополітологія та етноджерелознавство. — Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 2009. — 221 с.
9. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С.І. Здіорук, В.М. Яблонський, В.В. Токман [та ін.]; за ред. В.М. Яблонського та С.І. Здіорука. — К. : НІСД, 2014. — 80 с.
10. Рубан Ю. 70-та річниця перемоги над нацизмом як виклик для української державної політики [Електронний ресурс] // Historians.in.ua. — 28.10.2014. — Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1316-yurii-ruban-70-richnytsia-peremohy-nad-natsyzmom-iak-vyklyk-dlia-ukrainskoi-derzhavnoi-polityky>
11. Isaev E. The militarization of the past in Russian popular historical films // *Ideology and politics*. — 2016. — № 1(6). — С. 31–50.

12. Ткач В. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 1 (38). – С. 99–109.
13. Касьянов Г. Как «общая» история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е – 2000-е годы // Перекрёстки: Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. – 2011. – № 3–4. – С. 158–184.
14. Дмитрий Медведев направил послание Президенту Украины Виктору Ющенко, посвящённое проблематике так называемого «голодомора» [Електронний ресурс] // Президент России. – 14.11.2008. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/2081>
15. Литвиненко О. Виклики національної політики пам'яті в часи «гібридної війни» [Електронний ресурс] / НІСД. – 2015. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>
16. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні // Україна Модерна. – 2011. – № 18. – С. 100–126.
17. Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – початок 2010 рр.): ключові тенденції // Наукові записки ІПЕД ім. Кураса. – 2010. – Вип. 4 (78). – С. 99–118.
18. Попытки реабилитации ОУН-УПА – преступление против победы [Електронний ресурс] // РИА Новости. – 14.11.2008. – Режим доступу : <https://ria.ru/sport/20081014/152900743.html>
19. Набок С. II Світова війна: сенси, символи, контексти // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2014. – № 4–5. – С. 245–260.
20. Касьянов Г. Исторична політика і меморіальні закони в Україні: початок ХХІ ст. // Агора. – 2016. – Вип. 17. – С. 63–74.
21. Миллер А. Изобретение традиции. Георгиевская ленточка и другие символы в контексте исторической политики // Pro et Contra. – 2012. – Т. 16. – № 3. – С. 94–100.
22. Fedchenko Y. Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means [Електронний ресурс] // Stopfake.org. – 21.03.2016. – Режим доступу : http://www.stopfake.org/en/kremlin-propaganda-soviet-active-measures-by-other-means/#_ftn47
23. Лозовий В. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України [Електронний ресурс] / НІСД. – 2015. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1796/>
24. 22 02 14 Харьковський Съезд депутатов Юго Востока 5 [Електронний ресурс] // YouTube. – 23.02.2014. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=yCsQ9byECr4&t=15s>
25. Шутов Р. Оцінка ефективності дій органів влади в сфері інформаційної безпеки в 2014–15 рр. [Електронний ресурс] // Media Sapiens. – 09.12.2015. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/otsinka_efektivnosti_diy_organiv_vladi_v_sferi_informatsiynoi_bezpeki_v_201415_rr/
26. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Media Sapiens. – 20.03.2015. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/
27. Війна і мир: питання національної безпеки у дзеркалі громадської думки [Електронний ресурс] // ЦСД «Софія». – 2016. – Лип. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page174.html>
28. Пилявець Р. Пам'ять про другу світову як проблема сучасного українського соціуму // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 184–201.
29. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 07.06.2016. – Режим доступу : <http://sector.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Identi-2016.pdf>
30. Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – 17.11.2016. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html
31. Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011 // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПІЕНД, 2013. – С. 231–250.
32. Динаміка ставлення до Голодомору [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – 22.11.201. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru.html
33. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 16.12.2016. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>
34. Динаміка ностальгії за СРСР [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – 5.10.2016. – Режим доступу : <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/c910ad1d40079f7a2a28377c27494738.html>
35. Методичні матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення та 70-ї річниці Дня перемоги над нацизмом у другій світовій війні (8–9 травня 2015 р.) [Електронний ресурс] // УІНП. – 2015. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem>

36. Моніторинг громадської думки населення України: березень–квітень 2015 р. [Електронний ресурс] // Центр «Соціальний моніторинг». – 2015. – Режим доступу : http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2015%2004%2009%20PR_SMC&UISR.pdf

References

1. Yavorska, G. (2016). Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt [Hybrid warfare as a discursive construct]. *Stratehichni priorityty – Strategic Priorities*, 4 (41), 41–48 [in Ukrainian].
2. Horbulin, V.P. (Ed.) (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia [Hybrid World War: Ukrainian front: monograph]*. Kyiv: NISS, 496 p. [in Ukrainian].
3. Lucas, E., & Pomerantsev, P. (2016). *Winning the Information War: Techniques and Counter-Strategies in Russian Propaganda*. Washington, 64 p. [in English].
4. Kuposov, N. (2011). *Pamiat strogogo rezhyma: istoria i politika v Rossii [Regime of a strict memory: history and politics in Russia]*. Moscow, New Liter. Rewiev, 320 p. [in Russian].
5. Horbulin, V. (2016). *Tezy do druhoi richnytsi rosiiskoi ahresii proty Ukrainy [Proceedings to the second anniversary of the Russian aggression against Ukraine]*. *uacrisis.org*. Retrieved from <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy> [in Ukrainian].
6. *Aktyvisty zapochatkuvaly initsiatyvu «Boikot rosiiskoho kino» [Activists launched the initiative "Boycott Russian cinema"]*. (n. d.). *osvita.mediasapiens.ua*. Retrieved from http://osvita.mediasapiens.ua/tv_radio/1411981046/aktivisti_zapochatkuvali_initsiatyvu_boikot_rosiiskoho_kino/ [in Ukrainian].
7. Shutov, R. (2015). Stratehiia ta mozhlyvosti informatsiino-psykholohichnoho vplyvu Rosii na terytoriiakh, pidkontrolnykh uriadovi Ukrainy [The strategy and the possibility of Russian information and psychological impact on the territories controlled by the Government of Ukraine]. *Agora*, 15, 53–58 [in Ukrainian].
8. Zernii, Yu. (2009). *Derzhavna polityka pamiati yak chynnyk utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti [Memory policy as a factor in strengthening the Ukrainian national identity]*. Candidate's thesis. Kyiv: Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
9. Zdioruk, S.I., Yablonskyi, V.M., & Tokman, V.V. (2014). *Ukraina ta proekt «russkoho myra»: analit. dop. [Ukraine and the project of the "Russian World": analytical report]*. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
10. Ruban, Yu. (2014). 70-ta richnytsia peremohy nad natsyzmom yak vyklyk dlia ukrainskoi derzhavnoi polityky [70th anniversary of victory over Nazism as a challenge for the Ukrainian state policy]. *historians.in.ua*. Retrieved from <http://historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1316-yurii-ruban-70-richnytsia-peremohy-nad-natsyzmom-iak-vyklyk-dlia-ukrainskoi-derzhavnoi-polityky> [in Ukrainian].
11. Isaev, E. (2016). The militarization of the past in Russian popular historical films. *Ideology and Politics*, 1(6), 31–50 [in English].
12. Tkach, V. (2016). Spetspropahanda yak informatsiinyi skladnyk hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy [Special propaganda as an information element of a hybrid war against Ukraine]. *Stratehichni priorityty – Strategic Priorities*, 1 (38), 99–109 [in Ukrainian].
13. Kasianov, G. (2011). Kak «obshchaya» istoriya razdelyaet: politika pamyati v Ukraine, Polshe, Rossii v 1990-e – 2000-e gody [How "general" history shares: the politics of memory in Ukraine, Poland, Russia in the 1990s – 2000s]. *Perekrestki: Zhurnal issledovaniia vostochnoevropeiskogo Pogranichia – Crossroads: the journal of studies Eastern borderland*, 3–4, 158–184 [in Russian].
14. Dmitrii Medvedev napravil poslanie Prezidentu Ukrainy Viktoru Yushchenko, posvyashchennoe problematike tak nazываемого «golodomora» [Dmitry Medvedev sent a message to President of Ukraine Viktor Yushchenko, devoted to the problems of so-called "Holodomor"]. (n. d.). *kremlin.ru*. Retrieved from <http://kremlin.ru/events/president/news/2081> [in Russian].
15. Lytvynenko, O. (2015). Vyklyky natsionalnii politytsi pamiati v chasy «hibrydnoi viiny» [Challenge the national politics of memory in times of "hybrid war"]. *niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/> [in Ukrainian].
16. Zhurzhenko, T. (2011). «Chuzha viina» chy «spilna Peremoha»? Natsionalizatsiia pamiati pro Druhu svitovu viinu na ukraino-rosiiskomu prykordonnii ["Alien War" or "common victory"? Nationalization of memory of World War II in Ukraine-Russia border]. *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*, 18, 100–126 [in Ukrainian].
17. Babka, V. (2010). Polityka pamiati v Ukraini (2005 – pochatok 2010 rr.): kliuchovi tendentsii [Politics of memory in Ukraine (2005 – early 2010): key trends]. *Naukovi zapysky IPED im. Kurasa – Scientific notes of the Kuras Institute*, 4 (78), 99–118 [in Ukrainian].
18. Popytki rehabilitatsii OUN-UPA – prestuplenie protiv pobedy [Efforts to rehabilitate the OUN-UPA – a crime against the victory]. (n. d.). *ria.ru*. Retrieved from <https://ria.ru/sport/20081014/152900743.html> [in Russian].
19. Nabok, S. (2014). Druha Svitova viina: sensy, symvoly, konteksty [Second World War: meanings, symbols, contexts]. *Naukovi zapysky IPED im. Kurasa – Scientific notes of the Kuras Institute*, 4–5, 245–260 [in Ukrainian].

20. Kasianov, G. (2016). Istorychna polityka i memorialni zakony v Ukraini: pochatok XXI st. [Historical politics and memorial laws in Ukraine: the beginning of the XXI century]. *Agora*, 17, 63–74 [in Ukrainian].
21. Miller, A. (2012). Izobrenenie traditsii. Georgievskaya lentochka i drugie simvoly v kontekste istoricheskoi politiki [The invention of tradition. George Ribbon and other characters in the context of the politics of history]. *Pro et Contra*, Vol. 16, 3, 94–100 [in Russian].
22. Fedchenko, Y. (2016). Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means. *stopfake.org*. Retrieved from http://www.stopfake.org/en/kremlin-propaganda-soviet-active-measures-by-other-means/#_ftn47 [in English].
23. Lozovyi, V. (2015). Interpretatsii istorii u politytsi Rosiiskoi Federatsii yak zahroza natsionalnii bezpetsi Ukrainy [Interpretation of history in the policy of the Russian Federation as a threat to the national security of Ukraine]. *niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1796/> [in Ukrainian].
24. 22 02 14 Kharkovskii Siedz deputatov Yugo-Vostoka 5 [Kharkov Congress of Deputies of the South East 5]. (n. d.). *youtube.com*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=yCsQ9byECr4&t=15s> [in Russian].
25. Shutov, R. (2015). Otsinka efektyvnosti dii orhaniv vlady v sferi informatsiinoi bezpeky v 2014–15 rr. [Evaluation of the effectiveness of the authorities in the field of information security in the 2014–2015]. *osvita.mediasapiens.ua*. Retrieved from http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/otsinka_efektyvnosti_diy_organiv_vladi_v_sferi_informatsiynoi_bezpeki_v_201415_rr/ [in Ukrainian].
26. Yakym ye riven pidtrymky mesedzhiv rosiiskoi propahandy u zoni konfliktu: sotsiologichne opytuvannya [What is the level of support for Russian propaganda messages in the zone of conflict: poll]. (n. d.). *osvita.mediasapiens.ua*. Retrieved from http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opytuvannya/ [in Ukrainian].
27. Viina i myr: pytannia natsionalnoi bezpeky u dzerkali hromadskoi dumky [War and Peace: the issue of national security in the mirror of public opinion]. (n. d.). *sofia.com.ua*. Retrieved from <http://sofia.com.ua/page174.html> [in Ukrainian].
28. Pyliavets, R. (2013). Pamiat pro druhu svitovu yak problema suchasnoho ukrainskoho sotsiumu [Memory of the Second World War as a problem of modern Ukrainian society]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 9, 184–201 [in Ukrainian].
29. Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti [The identity of the citizens of Ukraine under the new conditions: the status, trends, regional differences]. (2006, June). *sector.org.ua*. Retrieved from <http://sector.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Identi-2016.pdf> [in Ukrainian].
30. Stavlennia do okremykh istorychnykh postatei ta protsesu dekomunizatsii v Ukraini [Attitude to the certain historical figures and the de-communization process in Ukraine]. (n. d.). *ratinggroup.ua*. Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizatsii_v_ukraine.html [in Ukrainian].
31. Hrytsak, Ya. (2013). Istoriia v osobakh: do formuvannia istorychnoi pam'iaty v Ukraini, 1991–2011 [History in the personalities: to the formation of historical memory in Ukraine, 1991–2011]. (Yu. Shapoval, Eds.), *Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid – Culture of historical memory: the European and Ukrainian experience*, (pp. 231–250). Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].
32. Dynamika stavlennia do Holodomoru [Dynamics of attitude to the Holodomor]. (n. d.). *ratinggroup.ua*. Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru.html [in Ukrainian].
33. Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy [The consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, prospects]. (n. d.). *razumkov.org.ua*. Retrieved from <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> [in Ukrainian].
34. Dynamika nostalgii za SRSR [Dynamics of nostalgia for the USSR]. (n. d.). *ratinggroup.ua*. Retrieved from <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/c910ad1d40079f7a2a28377c27494738.html> [in Ukrainian].
35. Metodichni materialy do vidznachennia Dnia pam'iaty ta prymyrennia ta 70-oi richnytsi Dnia peremohy nad natsyzmom u druhii svitovii viini (8–9 travnia 2015 r.) [Methodical materials for the Day of Memory and Reconciliation and the 70th anniversary of the victory over Nazism in the Second World War (8–9 May 2015)]. (n. d.). *memory.gov.ua*. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennia-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem> [in Ukrainian].
36. Monitorynh hromadskoi dumky naseleння Ukrainy: berezen–kviten 2015 r. [Public monitoring opinion poll in Ukraine: March–April 2015]. (n. d.). *uisr.org.ua*. Retrieved from http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2015_%2004%2009%20PR_SMC&UISR.pdf [in Ukrainian].